

939.A-490

SVEUČILIŠTE U MOSTARU

ZBORNIK RADOVA

ZNANSTVENO-STRUČNOG SKUPA

"PRAVCI RAZVOJA HRVATSKE ZAJEDNICE HERCEG-BOSNA"

Neum, 22. i 23. travnja 1993.

RATNA RAZARANJA I SMJERNICE OBNOVE GRADITELJSKOG NASLIJEDA MOSTARA

Sažetak

U tekstu je analizirana devastacija spomeničkog fonda Mostara u periodu travanj'92 - ožujak'93. s osvrtom na povijesnu gradsku jezgru, sakralne spomenike i austrougarsko graditeljsko naslijeđe sa kratkim pregledom graditeljskog naslijeđa s obzirom na povijesnu pripadnost, građevinske i stil-ske osobnosti. Tabela su prikazane kategorije oštećenja spomenika karakterističnih grupa. Na kraju su date neke smjernice za obnovu i revitalizaciju graditeljskog naslijeđa. Tekst je ilustriran fotografijama.

Summary

In the following article is analyzed devastated of Mostar monument fund, for the period of April'92 - March'93. we dealt with historical core, sacral monuments and Austro-Hungarian architectural heritage. It is also presented a short outline of architectural heritage with respect to historical belonging, buildings and style characteristics. Damage categories of monuments from characteristic groups are shown in the schedules. This article contents also directions for repairing and revitalization of architectural heritage. The text is illustrated with the photos.

Uvod

Graditeljsko naslijeđe Mostara najvećim dijelom čine spomenici turskog perioda - cjelina Starog grada sa jedinstvenim Starim mostom i kulama, i džamije, te spomenici austrougarskog perioda, od kojih su najznačajnije cjeline stambeno-poslovnih zgrada na Glavnoj i Srednjoj ulici, osobito zbog dodira turskog naslijeđa sa "novom" gradnjom 19. st, te Trg Musala i Trg Rondo sa pripadajućim mu ulicama.

Cilj rata koji je počeo u travnju 1992. g. bio je, pored ostalog, uništiti tragove i baštinu raznovrsnih kultura koje su se smjenjivale, nadograđivale na ovom urbanom području. Najveći dio spomeničkog fonda je devastiran ratnim dejstvima, čak i oni spomenici koji su bili obilježeni znakom Haške konvencije.

Stari most sa kulama, čaršija - Kujundžiluk i Priječka čaršija kao i stambene četvrti - mahale koje nose odlike turskog graditeljstva i načina življenja teško su oštećene.

Namjerno i sustavno su uništavani svi sakralni spomenici. Najbolji primjeri za to su granatiranje franjevačke crkve Sv. Petra i Pavla zapaljivim granatama u noći između 9. i 10. svibnja, i neprekidno granatiranje džamije Sevrî hadži-Hasana u Donjoj mahali koja je gotovo potpuno srušena.

Cjeline i pojedinačni spomenici austrougarskog perioda sem granatiranjem, devastirani su u velikom broju slučajeva i gorenjem, osobito oni koji su se nalazili na lijevoj obali Neretve, na Glavnoj i Srednjoj ulici i Trgu Musala.

¹ Šećo Džiho, dipl. ing. građ., Tatjana Mičević, dipl. povj. umj, Javno Poduzeće za obnovu i izgradnju Mostara, odjel zaštite spomenika kulture, Mostar

Uništavanjem graditeljskog naslijeđa, agresor je nastojao uništiti identitet grada.

Povijesna gradska jezgra

Zona Starog grada predstavlja mostarsku čaršiju, unutar gradskih zidina, sa dodirnom utjecajnom zonom, ograničenom na sjeveru kompleksom Karadžobegove džamije, na jugu Lučkim mostom, na zapadu brdom Humom i kompleksom Hotela "Ruža".

Dakle, povijesnu jezgru predstavlja nukleus nastao u turskom periodu, ali i kontakt koji su ostvarili austrougarski graditelji gradnjem europskih građevina u neposrednoj blizini turske čaršije. Ova gradnja poštuje zatečeno graditeljsko naslijeđe, tako da ne unosi značajne promjene gradnjom objekata u novom mjerilu, gabaritu, sadržaju...

Do naših dana očuvale su se cjeline - Kujundžiluk, Priječka čaršija i Tabhana. Većina postojećih objekata bila je u funkciji i u dobrom stanju.

Kujundžiluk, najznačajniji dio povijesne jezgre lociran na lijevoj obali Neretve, sadržao je dućane, građene od kamena i drveta, skromnijih dimenzija, i magaze, masivnije objekte građene od kamena. Rekonstruiran je 1955. godine. Ovo je najteže oštećen dio Starog grada. Većina objekata je izgorela, a oni koji nisu zapaljeni teško su oštećeni granatiranjem.

Objekti u Priječkoj čaršiji, dijelu čaršije na desnoj obali, većinom su tipa dućana sa cepenkom, građeni od kamena i drveta. Rekonstrukcija je izvedena 1978. godine. Štete su nastale granatiranjem, a najčešća oštećenja su u zoni krovova.

Tabhana je kompleks za preradu i prodaju kože, locirana porud Priječke čaršije. Dio tabhane je rekonstruiran i revitaliziran 1987. godine pa je taj dio "lakše" podnio granatiranje, dok je ostali dio teško oštećen i djelom izgorio.

Od 255 objekata u užoj jezgri grada 52 objekta teže su oštećena. Potpuno su srušeni nizovi dućana u Kujundžiluku i Priječkoj čaršiji (13 objekata). Od 476 objekata u kontaktnoj zoni teže su oštećena 92 objekta, od kojih je 12 potpuno srušeno.

Zapaljeno je ukupno 100 objekata - od toga 39 u užoj jezgri i 61 u kontaktnoj zoni Starog grada.

Oštećenje objekata povijesne gradske jezgre

kategorija oštećenja	uža jezgra		kontakt zona		Stari grad	
	broj obj.	%	broj obj.	%	broj obj.	%
1.	47	18,43	92	19,33	139	19,02
2.	93	36,47	230	48,32	323	44,19
3.	39	15,29	47	9,87	86	11,76
4.	12	4,70	24	5,04	36	4,92
5.	27	10,59	56	11,76	83	11,35
6.	13	5,10	12	2,52	25	3,42
ruševine	15	5,88	6	1,26	21	2,87
prazan plac	9	3,52	9	1,89	18	2,46
ukupno	255	100,00	476	100,00	731	100,00

(kategorije oštećenja:

- 1-manja površinska oštećenja; 4-teška ošt. nosive konstrukcije;
 2-laka ošt. nenosive konstrukcije; 5-građevina djelimično srušena;
 3-laka ošt. nosive konstrukcije; 6-građevina potpuno srušena)

Najznačajniji objekti u povijesnoj jezgri Mostara su Stari most sa kulama, Kriva ćuprija, Čejvan-Čehajin hamam i sahat kula.

Stari most sa kulama, spomenik svjetskog značaja, je remek djelo konstruktivno - arhitektonskog oblikovanja. Izgrađen je 1566.godine, a djelom je neimara Hajrudina, učenika mimara Sinana. Zajedno sa kulama - Tarom i Halebijom, predstavlja cjelinu izuzetne umjetničke i povijesne vrijednosti. O mostu i kulama je konstantno vodena briga, a 1956, 1963, 1982. i 1985.g. su izvedene sanacije konstruktivnih elemenata mosta. Program za sanaciju Starog mosta sačinjen je 1990.g. a realizacija je prekinuta ratom. Most je direktno pogoden sa dvije granate velikog i više granata manjeg kalibra. Oštećeni su kameni svod, kolovozna konstrukcija i korkaluk mosta. (fot. 1)

Kula Halebija na desnoj obali Neretve pogodena je sa više granata i pretrpjela je teška oštećenja sa rušenjem dijela zida i konstruktivnim pukotinama.

Kula Tara na lijevoj strani je devastirana paljenjem i uništeni su joj krov i međukatne konstrukcije.

Čejvan-Čehajin hamam u Priječkoj čaršiji podignut je između 1558. i 1664.g. i jedini je sačuvan hamam u Mostaru. Rekonstrukcija bočnih zidova i kupola hamama izvedena je 1954.g. Pogoden je sa više granata u kupole i pretrpio je teška oštećenja.

Kriva ćuprija preko Radobolje podignuta prije 1558., a restaurirana 1969.godine, pretrpjela je lakša oštećenja svoda i korkaluka.

Sahat kula u Mostaru, podignuta prije 1636.godine u perifernom dijelu čaršije, restaurirana 1981.godine, kada je vraćena u funkciju, pogodena je i uništen joj je sat.

Sakralni objekti

Spomenici islamske sakralne arhitekture

Rat je u Mostaru dočekalo četrnaest džamija i pet mesdžida.

Osnovne karakteristike mostarskih džamija je da su građene od kamena tene lije ili mljevine sa zidovima debljine 90-110 cm. Centralni prostor kod

tri džamije - Karadozbegove, Vučjakovićeve i Koskine je presveden kupolama. Pokrov kupola je riješen olovnim limom. Ostale, iznad centralnog prostora imaju drvenu krovnu konstrukciju sa pokrovom od kamenih ploča. Stropovi su riješeni ili kao ravni drveni ili u formi lažne kupole. Ispred džamija nalaze se trijemovi (kameni ili drveni) pokriveni kamenim pločama, a kod kupolnih džamija kupolicama. Munare džamija su radene od kamena tenelije i visina im se kreće do 34,5m.

Od četrnaest džamija, jedna je potpuno srušena, pet ih je pretrpjelo teška oštećenja sa srušenom munarom i srušenom krovnom konstrukcijom, tri džamije su pretrpjele teža oštećenja munara, krovne konstrukcije i zidova, a pet ih nije direktno pogodeno, ali su gelerisane i prokisle.

Oštećenja džamija

R. br	Naziv džamije	lokacija	godina gradnje	oštećenje minareta	kat. ošt.
1	Karadozbegova	Srednja ul.	1557/58.	djel. srušen	5
2	Koskina	M. Tapa	1618/19.	srušen	5
3	Vučjakovića	Glavna ul.	pr. 1564.	proboj	4
4	Sarića	Luka	1623/24.	djel. srušen	5
5	Bajeziđagića	Podhum	1592.	proboj	5
6	Sevriljina	D. Mahala	pr. 1620.	srušen	6
7	Čosina	Musala	pr. 1620.	djel. srušen	5
8	Tabačica	Priječka č.	pr. 1600.	ošt. šerefe	4
9	Lakišica	Ričina	1650/51.	ošt. šerefe	4
10	Cernice	Cernica	pr. 1600.	gelerisan	2
11	Lafina	Pijesci	pr. 1631.	gelerisan	2
12	Baba Beširova	Balihovac	pr. 1631.	gelerisan	2
13	Čejvanova	V. Tapa	1552/53.	gelerisan	2
14	Roznamedžijina	Srednja ul.	pr. 1620.	gelerisan	2

Na svim spomenicima islamske sakralne arhitekture, oštećenja su nastala granatiranjem projektilima različitih kalibara. Nijedna džamija nije gorjela, međutim, ta činjenica ne pojednostavljuje probleme koji se javljaju prilikom sanacije tih spomenika.

Sanacija džamije podrazumijeva sanaciju konstrukcije, arhitektonske plastike, džamijskog mobilijara - mihraba, mimbera i mahvila, te sanaciju zidnog slikarstva (Karadozbegova i Koskina džamija).

Problemi vezani za sanaciju konstrukcije džamija su specifični s obzirom da se najčešća oštećenja nalaze na munarama. Munare kao vertikalni akcenti su bile meta agresora, tako da su one kod svih džamija oštećene. Prilikom sanacije munara, mora se inzistirati na adekvatnom konzervatorskom postupku, jer munare sanirane u posljednjih desetak godina, kada su dobile betonski siljak, bile su uzrok velikih oštećenja izazvanih padom tih teških elemenata. (fot. 2)

Uz munare, granatiranjem najčešće oštećeni dijelovi džamija su krovne konstrukcije. Pad dijelova krovne konstrukcije ili krova, a i kasnije djelovanje atmosferična kroz nastala oštećenja ili pukotine prouzročilo je devastaciju cjelokupnog interijera, džamijskog mobilijara i zidnog slikarstva.

Od pet mesdžida, manjih sakralnih objekata bez munara, jedan je potpuno izgorio, dva su teže, a dva lakše oštećena granatiranjem.

Katolički sakralni spomenici

Najstariji objekt u gradu vezan za katoličku crkvu je zgrada Stare biskupije sa kapelom u Vukodolu iz 1847.g. Ovaj objekt, i prije rata u lošem stanju, teško je devastiran granatiranjem.

Franjevačka crkva Sv. Petra i Pavla podignuta je u Podhumu koncem turske vladavine, 1866.g. Crkva je koncipirana kao bazilika u duhu eklekticitizma sredine prošlog stoljeća. Nedugo zatim, pristupa se izgradnji samostana uz crkvu. Samostanska zgrada je oštećena granatiranjem, a crkva je raketirana iz helikoptera zapaljivim projektilima i izgorjela je. Djelomice su očuvana pročelja i zvonik. (fot. 3)

"Nova" zgrada biskupije sagrađena je 1906.g. na Balinovcu u duhu neorenesanse. U noći 06. svibnja zgrada Biskupskog ordinarijata je izgorjela nakon više pogodaka zapaljivim projektilima.

Katedralna crkva posvećena Majci Crkvi, sagrađena je 1980.g. uz zgradu Biskupskog ordinarijata. Pokazuje odlike modernog načina gradnje. Krovna konstrukcija i pokrov Katedrale teško su oštećeni izravnim pogocima granata.

Pravoslavni sakralni spomenici

U gradu su postojale dvije pravoslavne crkve - Stara iz 1834.g. i Nova iz 1873.g. Stara pravoslavna crkva očituje miješanje utjecaja tradicionalnog turskog načina gradnje i utjecaja iz Primorja. Nova pravoslavna crkva izgrađena je u postbizantskom duhu sa odlikama kasnog srpskog baroka. Stara pravoslavna crkva je izgorjela, dok je Nova pravoslavna crkva potpuno uništena.

Episkopski dvor, sagrađen u Brankovcu 1909.g. u austrougarskom maniru historicizma, izgorio je. Djelomice su očuvana pročelja sa elementima arhitektonske plastike.

Spomenici austrougarskog perioda

Objekti sagrađeni u periodu austrougarske vladavine donose značajne promjene u arhitekturi. Na ovim objektima očituju se stilske odlike povijesnih stilova, pseudomaurskog stila i secesijskog stilskog izraza.

Karakteristika većine objekata je osnovni konstruktivni sistem nosivih zidova od kamena debljine 50-80 cm zidanih u krečnoj žbuci. Međukatne konstrukcije su radene od drvenih greda, osim iznad podruma, prizemlja ili sutereza gdje su radene od opeke sa traverzama. Krovne konstrukcije su drvene, a pokrov je raden od crijepa. Stepeništa u objektima su kamena sa čeličnim nosačima ispod gazišta, a pregradni zidovi su zidani opekom. Fasade su ožbukane, a prizemlje većine objekata obloženo je obrađenim kamenom (miljevina, tenelija), dok je sokl raden i od vapnenca ili breče.

Kod objekata koji su zapaljeni, izgorjele su sve drvene međukatne, kao i drvene krovne konstrukcije. Uslijed toga došlo je do urušavanja materijala na međukatne konstrukcije od opeke te je to, zbog povećanja opterećenja, izazvalo djelimično urušavanje i ovih elemenata. Također je došlo i do djelimičnog ili potpunog urušavanja stepeništa. Zbog velike temperature došlo je do opadanja žbuke sa unutarnje strane zida i oštećenja kamena zida.

Objekti oštećeni granatiranjem, a koji nisu gorjeli, imaju probojna oštećenja na zidovima i krovovima, sa oštećenjima pokrova i gelerisanim fasadama. Gotovo svi objekti austrougarskog perioda odlikuju se više ili manje

bogatom plastičkom dekoracijom na fasadama. Plastička dekoracija očitovana je na otvorima u zoni okvira prozora (nadprozornici, doprozornici, podprozornici), okvira portala - vrata (nadvratnici, dovratnici), na razdijelnim - međukatnim i krovnim vijencima, te krovnom završetku u središtu, a često i kutnim točkama pročelja - atici. Bogatstvo plastičke dekoracije na objektima nedvojbena očituje njihovu stilsku vrijednost.

Kod objekata devastiranih gorenjem najjača oštećenja vidljiva su na otvorima (izravno izloženi plamenu), pa su kameni okviri prozora i portala pretrpjeli najjača oštećenja. Sanaciji ovakvih elemenata pristupit će se tijekom cjelovite sanacije objekta, odnosno oštećeni dijelovi bit će zamijenjeni replikama u istovjetnom materijalu. Svi elementi i dalje su ugroženi djelovanjem atmosferičnja. (fot. 4)

Oštećenje najznačajnijih spomenika austrougarskog perioda

R. br	Naziv objekta	lokacija	god. grad.	oštećenje objekta	kat. ošt.
1	Osnovna škola	Luka	1908.	zapaljen	5
2	Stamb. obj. na L. mostu	Luka		zapaljen	5
3	Viša djev. škola	Glavna ul.	1894.	zapaljen	5
4	Stamb. obj. Konak	Glavna ul.		zapaljen	5
5	Zemaljska banka (PBS)	Glavna ul.	1910.	granatiran	3
6	Vojna komanda (Na-Ma)	Glavna ul.	1898.	zapaljen	5
7	Arhiv Hercegovine	Trg 1. maj	1884.	granatiran	4
8	Vakufski dvor ("Prostor")	Srednja ul.	1894.	zapaljen	5
9	Magistrat (Katastar)	Srednja ul.		zapaljen	5
10	Hotel "Neretva"	Musala	1892.	zapaljen	5
11	Trgovačka škola (Muzička)	Musala	1904.	granatiran	3
12	Gradsko kupatilo	Musala	1914.	granatiran	4
13	Cehajin mesdžid (Muzej)	V. Tepa	1899.	granatiran	3
14	Osnovni sud	Cernica	1904.	zapaljen	5
15	Mekteb (Simf. orkestar)	St. grad	1910.	zapaljen	5
16	Zgrada Gimnazije	Setalište	1898.	granatiran	2
17	Škola (III osnovna)	Bulevar	1900.	granatiran	3

Smjernice za reвитalizaciju graditeljskog nasljeđa

Temeljne oblikovne smjernice grada: središnja povijesna jezgra Starog grada, mikrorajoni - mahale, te urbanistička rješenja realizirana krajem prošlog i početkom ovog stoljeća, temeljne su zadatosti grada koje reflektira morfologiju europske metropole, ali sa specifičnim duhom orijentalne baštine osmanlijske epohe. Upravo takav, samosvojan, kulturno-povijesni, ali i suvremen Mostar moramo očuvati za budućnost.

S obzirom na broj devastiranih objekata i jačinu devastacije neophodno je izvršiti preventivnu zaštitu objekata od daljnjeg propadanja. Objekte sa narušenom stabilnošću potrebno je privremeno sanirati do konačne sanacije, a od preostalih elemenata arhitektonske plastike treba uzeti uzorke radi izrade replika u odgovarajućem materijalu.

Prilikom sanacije i rekonstrukcije vrijednih kulturno-povijesnih objekata potrebno je posebno respektirati određena urbanistička načela. Svaki objekt se treba tretirati u okviru urbanističko-arhitektonske i ambijentalne cjeline. Ovo se osobito odnosi na Trg Musala, Glavnu ulicu, Srednju ulicu, kompleks oko Karadobegove džamije, kao i zonu obuhvata Starog grada. Za zadovoljenje ovog uvjeta potrebno je pripremiti kompletnu urbanističku dokumentaciju, od rješenja regulacionog plana, do urbanističkog projekta sa izradom zasebnih urbanističkih uvjeta vezanih za kompletan parter poteza od

Trga Musala do Starog grada. Posebnom odlukom nadležnog organa, osigurati ambijentalne cjeline oko svih obuhvaćenih objekata, ne dozvoljavajući adaptacije, sanacije i rekonstrukcije, a osobito građenje novih susjednih objekata, bez posebno verificirane tehničke dokumentacije. Prije usvajanja i verificiranja urbanističko-tehničke dokumentacije u zonama kulturno-povijesnih i javnih objekata, obavezno je provesti stručnu i javnu raspravu.

Zbog velikog stupnja razaranja kulturno-historijskih spomenika, kao i velikog broja objekata koji su oštećeni požarom potrebno je izvršiti ispitivanja građevinskog materijala koji je korišten za većinu ovih objekata sa posebnim osvrtom na utjecaj visokih temperatura (kamen: tenelija, miljevina, vapnenac; zbuka; ...). Tek kada budu ispitana sva svojstva materijala koja su važna za sanaciju i kad se izvrše ispitivanja na uzorcima oštećenih elemenata moći će se utvrditi stupanj oštećenja materijala i mogućnost njegovog zadržavanja u konstruktivnom sklopu.

Izvršiti analize i iznaci najbolja konstruktivna rješenja sanacije pojedinih grupa objekata, sa posebnim akcentom na sanaciju zapaljenih objekata, kupola i munara džamija.

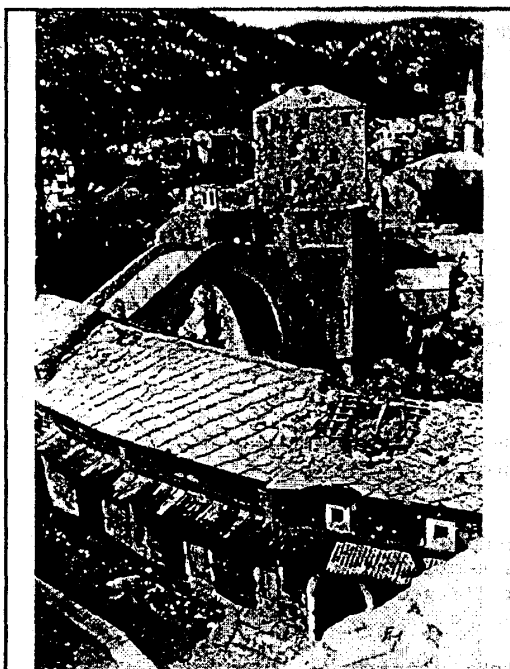
Kamen, tenelija, miljevina i kamene ploče, bio je osnovni materijal kojim je građena većina porušenih objekata, te s obzirom na to, kao i na količinu potrebne za sanaciju, trebalo bi istražiti geološke rezerve i kvalitet kamena na lokalitetima u okolini Mostara.

Posebno mjesto zauzimaju konzervatorska istraživanja pošto su elementi arhitektonske plastike, mobilijara i zidnog slikarstva i bez ovih oštećenja zahtijevali opsežna istraživanja.

Zbog karaktera posla na rekonstrukciji objekata potrebno je izvršiti obimna snimanja, fotografiranja i istraživanja postojećih elemenata oštećenih objekata.

Da bi se taj posao kvalitetno uradio već pri snimanju postojećeg stanja potrebno je uključiti kvalificirane stručnjake iz pojedinih oblasti (zanatlije i znanstvene radnike) da bi se na vrijeme mogli pripremiti za poslove koji ih očekuju, te organizirati školu za obuku tih kadrova. Specijalističko obrazovanje je potrebno organizirati za visokokvalificirane majstore koji će biti u stanju raditi tradicionalnim konstrukcijama (svodovi, lukovi i različite tehnike građenja u kamenu) kao i klesati profilirane i ukrasne dijelove što će prati restauraciju povijesnih građevina. Također, potrebna je znanstvena i stručna specijalizacija na postdiplomskoj razini.

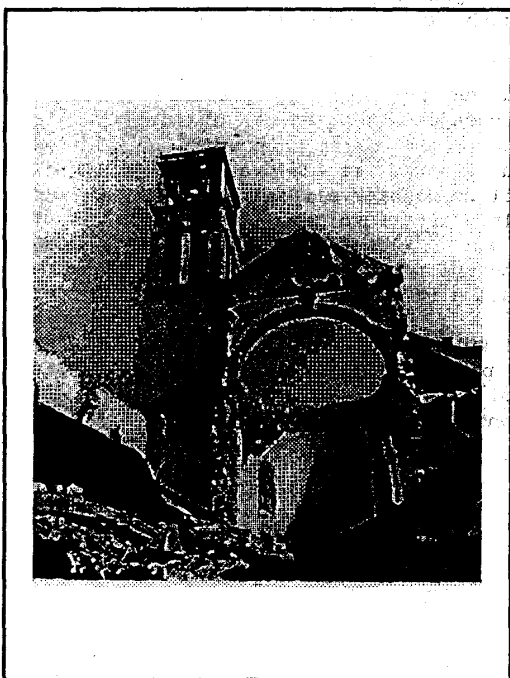
Posto radove na sanaciji objekata od kulturno-povijesnog značaja ne mogu izvoditi obična građevinska poduzeća, potrebno je osnovati poduzeće specijalizirano za ovu vrstu radova koje bi okupilo majstore i stručnjake sposobne za izvedbu složenih zahvata rekonstrukcije ovih objekata.

Fot. 1. Stari Most

Fot. 2. Karadobegova džamija

Fot. 3. Crkva Sv. Petra i Pavla

Fot. 4. Hotel "Neretva"

Autor fotografija: Ćiro Rajić